

Literal/metafórico, proverbio/non proverbio? Para unha identificación das locucións estereotipadas expresivas

Abdenbi LACHKAR¹

EA 739 Dipralang, Montpellier 3 / Université Ibn Zohr, Agadir)

As locucións expresivas, entre as que se atopa o proverbio, caracterízanse pola súa forma fixa e a súa ambigüidade léxico-gramatical. As súas diversas implicacións semánticas non poden agochar o seu lado retórico marcado pola súa metafóricidade, idiomaticidade, rima e ritmo. Na práctica lingüística presuponse a existencia de polo menos un trazo diferencial entre os proverbios e os que non proverbios. É o que intenta demostrar este estudo por medio das características metafórico/literal, verdadeiro/falso, referente ou non ao home (G. Kleiber 1989 & 1994) tratando os proverbios do francés e do árabe marroquí.

Palabras clave: metáfora, proverbios, estereotipia expresiva, semántica léxica e referencial.

Expressive idioms, which include proverbs, are characterized by their fixed form and their lexical and grammatical ambiguity. Their diverse semantic implications can not hide their rethorical side, marked by their metaphoricity and idiomacity, rhyme and rhythm. In linguistic practice the existence of at least a feature distinguishing proverbs and non-proverbs is supposed. This paper will try to demonstrate that statement by means of the characteristics metaphoric/literal, true/false, reference/not reference to humans (G. Kleiber 1989 & 1994), analysing proverbs of French and Moroccan Arabic.

Keywords: metaphor, proverbs, expressive stereotypes, lexical and referential semantics.

O estudo das locucións estereotipadas expresivas como textos fixos e estruturas parcial ou totalmente firmes sitúase no entrecruzamento entre a lingüística textual e a lingüística enunciativa. Estas locucións, entre as que se encontra o proverbio, caracterízanse pola súa forma fixa e pola súa ambigüidade léxico-gramatical; a miúdo existen lecturas profundas para descubrir o seu sentido lingüístico e ofrecer unha visión que contribúa a determinar o seu potencial cultural, o cal non se pode avaliar sen a comprensión da mensaxe e da imaxe implícita ou explícita que conteñen e transportan.

¹ Tradución de Nerea Aguiar García e Xoán Ribadulla Abuín.

Relativamente fixas, e provistas dun sentido convencional², estas expresións implican unha variación temática que complica a súa significación.

De feito, se dicimos que o sentido destas locucións, sobre todo os proverbios, é fixo, aberto e xenérico, a súa forma de pequeno texto máis a súa estrutura semántica permiten captar o seu valor léxico á vez que a súa organización interna. As diversas implicacións semánticas das locucións estereotipadas expresivas non poden agochar o seu lado retórico e métrico. Por iso é importante distinguir os proverbios dos non proverbios na práctica lingüística, así como a busca de medios que favorezan á súa unión ou separación sen matizar a súa contribución léxica á lingua orixe. Este tipo de preguntas presupón a existencia de polo menos un trazo diferencial que ten o valor de fronteira entre unha categoría e outra. É o que se pretende ao facer este estudo inspirándose en traballos do ámbito léxico-gramatical de Maurice Gross, así como os da semántica léxica e referencial de George Kleiber (1989/1994).

Segundo parece, o número de enunciados chamados proverbiais é enorme na lingua (Amapartil 2002; Lachkar 2004). Estes, sexan orais ou escritos, constitúen unha herdanza cultural e forman parte das estratexias de comunicación de varios individuos durante as súas interaccións persoais e interpersoais; estas últimas, estean nunha situación de forza ou de debilidade, de lelicia ou tristura, sérvense destes modos de expresión para actuar, valorar ou responder a un comportamento producido ou sentido no seo da colectividade (Lachkar 2007). Emporiso, malia as crenzas, a súa fixación e a súa posta en marcha pola estereotipación léxica, os proverbios non constitúen en ningún caso a representación total dos obxectos, dos espazos, dos individuos e das sociedades que se implican. É certo que traducen un folclore, un patrimonio cultural e un imaxinario colectivo e discursivo variado, diverso e rico en símbolos, en imaxes e interacción entre verdade e mentira, entre materialización e abstracción dos feitos e elementos do mundo que todo locutor corre o risco de interpretar subxectivamente ou obxectivamente segundo o contexto e a situación de comunicación. Porén, cando se toman como bases universais que serven de referencia na práctica discursiva, poden non axustarse a todas as comunidades lingüísticas, o que nos remite ao carácter local da fraseoloxía en xeral, particularmente os proverbios. Esta particularidade fai depender a estes últimos dun espazo determinado e preciso, remitindo, dese xeito, á propia identidade do usuario que os repite.

A repetición dos proverbios no discurso ten un valor expresivo capital, particularmente no nivel da significación, da construción de sentido así como no das referencias e interferencias. O locutor é o que expresa a súa necesidade de xustificarse con respecto a unha situación servíndose dun proverbio que insire, consciente ou inconscientemente, nas súas transaccións e nas súas producións lingüísticas para recalcar o que acaba de formular e darlle máis importancia comunicativa e simbólica. O locutor que utiliza o proverbio dótase dunha liberdade total para escoller o xeito de enunciado isto último;

² Algúns lingüistas opoñen a palabra “convencional” a todo o que se podería obter a partir dun sentido literal a causa da súa composicionalidade. Así, *Verre à l’eau* será composicional porque non apela a unha convención para se facer comprender, mentres que *comme vache qui pisse* ou *vache à eau* demandarían unha convención específica (Cf. Cadiot 1997 e Visetti & Cadiot 2006).

pode consideralo ben sexa facéndoo preceder a secuencia “como di o proverbio”, ou ben introducíndoo noutro enunciado, o que se ve no seguinte esquema:

[---Comezo do enunciado-----“proverbio”-----fin do enunciado-----]

Na escrita, o proverbio está entre comiñas para marcar o préstamo e a interdependencia entre lingua, linguaxe e sabedoría popular.

En efecto, a presenza proverbial na práctica lingüística non pasa desapercibida canto á súa forma e ao seu contido. Esta presenza recoñécese facilmente polos temas que trata e tamén polo seu comportamento estilístico e prosódico, o que lles procura aos enunciados estereotipados, un dos cales é o proverbio, un carácter poético provisto dunha linguaxe embelecida e rítmica. En calquera caso, as observacións que atinxen á expresividade estereotipada, aínda que falen do home e da súa vida diaria situándoo nun período calquera, deben pórse en marcha para traducir, malia a súa opacidade, a importancia das informacións herdadas e transmitidas de xeración en xeración. Esta opacidade é, máis aló da retórica, a que manda e fai da mensaxe proverbial unha mensaxe enigmática poucas veces comprendida.

A retórica está presente no enunciado proverbial ata tal punto que nos leva a varias cuestións relativas á súa función na determinación das propiedades lingüísticas da expresividade, da “gnomía” e da paremia. Esta presenza débese ao emprego continuo das formas de formalidade e vulgarización así como á súa longa tradición na práctica cultural e discursiva. É o que permite adiantar que o emprego do proverbio ten un impacto sobre a súa estruturación interna e tamén externa e sobre a súa dimensión estilística, en tal medida que non se pode tentar abordar as nocións de locucionalidade, de proverbialidade e de estereotipia léxica sen falar da repetición, da literalidade, da aliteración e da metáfora como marcas esenciais da fraseoloxía e das locucións fixas.

A metáfora ten un papel primordial na construción do proverbio. Dende sempre constituíu, particularmente con Aristóteles, un elemento esencial que permite recoñecela entre todas as outras formas expresivas, de aí a denominación de proverbio metafórico. Este trazo definitorio, grazas á polisemia posta en marcha para demostrar o xeito en que o proverbio funciona no discurso, participa na interpretación da polilexicalidade das formas estereotipadas. Axuda tamén a diferenciar entre proverbialización e desproverbialización, estereotipación e desestereotipación (Schapira 1999), proverbio e non proverbio, proverbio e variantes proverbiais e, asemade, entre metafóricidade e literalidade de todas as locucións estereotipadas (Lachkar 2004). Así, os proverbios:

(1) *qul lhaqq walaw ykun murr*

(= *Dis la vérité même si elle est amère*)

(2) *Bon mot n'épargne personne*

(3) *L'exception confirme la règle*

teñen sentido literal, o seu sentido é aquel que se obtén no momento de observar a composicionalidade dos seus constituíntes sintácticos. Estes proverbios compórtanse

como enunciados ordinarios ata tal punto que non salienta ningunha diferenza entre o “sentido calculado” e “o sentido recoñecido” (Conenna 2002); é por isto polo que a denominación de *proverbios en sentido literal* subliña que, neste tipo de estruturas, o sentido frástico non presenta ningunha evolución estrutural, permanece igual e nada o obriga a cambiar de significado.

Os proverbios metafóricos achéganse aos enunciados polisémicos; isto implica que teñen, polo menos, un sentido figurado:

(4) *lli yrk ?b ela žžm ?l ma yxa:f m lkla:b yeaddu-h*

(= *Celui qui monte (à dos de) le chameau ne craint pas les morsures des chiens*)

(5) *dd?rba d lhbi:b hla: m ?lmakla d ?zzbi:b*

(= *Les frappes reçues d'un ami sont plus douces que (le manger de) les raisins secs.*)

(6) *L'amour porte la musique*

(7) *L'amour est aveugle*

Estas estruturas non conteñen sentido literal ningún porque son portadoras de sentido figurado marcando unha metáfora. O sentido composicional de (6) denota que, mediante os trazos distribucionais dos nomes que acompañan ao verbo, e que son nomes abstractos, a secuencia *porter musique* fai intervir a metáfora de *cantar, facer feliz* para facer máis explícito o contido léxico do proverbio. Sucede o mesmo cos proverbios (4), (5) e (7) que poñen de manifesto as irregularidades semánticas que caracterizan a realización existente entre os seus constituíntes sintácticos, na medida en que o SN1 non poder ter a propiedade contida na predicación.

A distinción entre o proverbio e o refrán, por exemplo, necesita pasar polo mesmo criterio, na medida en que a binariedade literal/metamórfica a miúdo se establece a partir da definición das dúas categorías antes citadas. Unha definición que determina que o proverbio é metafórico mentres que o refrán é literal. Emporiso, a clasificación dun enunciado proverbial depende da apreciación, do sentimento e da percepción do locutor; este pode consideralo coma un proverbio aínda que sexa literal ou ben coma un refrán aínda que o enunciado sexa metafórico:

(8) *lg ?zza:r ka y te?šša b ll?ft*

(= *Le boucher dîne avec des navets*)

(9) *h?dda:d w ma eand-ù s?kki:n*

(= *Il est forgeron et n'a pas de couteau!*)

En efecto, coa ausencia do ritmo e da rima, faise máis difícil distinguir os enunciados que comparten a mesma característica lingüística (ser unha forma fraseolóxica), que teñen unha estrutura sintáctica, xeralmente binaria, e un contido semántico equilibrado

ou compartido entre as dúas partes do proverbio en favor da metáfora que as caracteriza.

(10) *hd?r ela lk?lb w w?žž?d l-ù lhra:wa*

(= *Parle du chien et prépare-lui le bâton !*)

(11) *Quand on parle du loup on en voit la queue*

Así, a metaforicidade non pode abranxer todos os elementos da fórmula proverbial:

(12) *eiš nha:r t.smae xba:r*

(= *Vis un jour en plus, et tu entendas des nouvelles en plus*)

(13) *ra:k ?b elà hma:r-ù w ka yqall ?b eli-h*

(= *Il monte (sur) son âne et il le cherche*)

(14) *Qui vivra verra.*

(15) *Qui se ressemble s'assemble*

Ocorre o mesmo con estruturas coma:

(16) *fây?n eayn-?k, fây?n gayr- ?k*

(= *Là où est ton regard, là où se fixent d'autres regards*)

(17) *Tel arbre, tel fruit*

Unha gran parte dos usuarios da fraseoloxía e da estereotipia expresiva consideran estes enunciados como proverbios, sobre todo os do árabe marroquí. Esta característica aplícase a todos os proverbios meteorolóxicos en sentido literal:

(18) *yla d?xl?t ššta lluwla lb?s ssuf wa la tkun md?rbla*

(= *Lorsqu'arrivent les premières pluies, vêts-toi en laine même si elle est lacérée*)

(19) *Quand il pleut à la Saint-Médard, il pleut quarante jours plus tard.*

Agora ben, a distinción entre *proverbio* e *máxima* fúndase, tamén, na dicotomía metafórico/literal porque o primeiro se emprega metaforicamente no discurso ou como metafórico, mentres que a segunda se concibe literalmente.

O *Dictionnaire des dictons, proverbes et maximes* (Ripert 2002) contén unha cantidade importante de formas fraseolóxicas con sentido literal que a miúdo son consideradas coma proverbios:

(20) *L'argent est le nerf de la guerre*

(21) *Tous les goûts sont dans la nature*

(22) *Qui veut la fin veut les moyens.*

Este criterio definitorio de literalidade obsérvase concretamente nas seguintes máximas :

(23) *L'adversité fait beaucoup de coupables et d'imprudents* (Vauvenargues 1746).

(24) *Si vous voulez faire des ennemis, surpassez vos amis ; mais si vous voulez vous faire alliés, laissez vos amis vous surpasser* (La Rochefoucauld 1664).

O carácter totalmente literal da máxima axúdanos a destacar proverbios parcialmente literais:

(25) *Renard qui dort la matinée.....*

e parcialmente metafóricos:

(25') - *n'a pas la langue emplumée.*

O caso máis delicado é o dos proverbios meteorolóxicos que, debido á súa literalidade, non son considerados coma proverbios completos:

(26) *saed blae ka yžm?d ?lma: f ra:s ?lqra:e.*

(= *Pendant Saad blaa, l'eau gèle sur la tête du teigneux.*)

(27) *A la sainte Luce, les jours croissent du saut d'une puce.*

Deste xeito semella que a dicotomía metafórico/literal constitúe o trazo definitorio por excelencia que nos permite recoñecer o proverbio da máxima como produtos discursivos. Foucault explica isto en *l'Ordre du discours* cando sinala que “dans toute société, la production de discours est à la fois contrôlée, sélectionnée, organisée et redistribuée par un certain nombre de procédures qui ont pour rôle d'en conjurer les pouvoirs et les dangers, d'en maîtriser l'événement aléatoire, d'en esquiver la lourde, la redoutable matérialité” (Foucault 1971: 10). Por iso, a distinción entre o proverbio, o refrán, o adaxio e as outras formas fraseolóxicas e gnómicas suscita sempre a atención de numerosos lingüistas e investigadores de ciencias humanas e sociais. Isto último une o proverbio e o seu contido co home e coas súas prácticas socioculturais e sociolingüísticas. Segundo Meleuc (1969: 69): “[...]la maxime –en plus de constituer un type spécifique de discours littéraire- énonce un universel à propos de l'homme”³ Isto implica que a fraseoloxía, máis alá de gobernar a identidade do home, representa e refírese exclusivamente a este último e ás súas relacións co seu contorno social, cultural, económico, político e natural. Todos estes criterios mostran a súa identidade universal como a universalidade do proverbio e de todos os textos fixos, especialmente os textos relixiosos (Lachkar 2004c), cuxa universalidade debe a súa existencia ao uso e á repetición polo home no espazo e no tempo.

El conservou nestas estruturas as súas emocións, afeccións, relacións sociais e prácticas interactivas, feito que explica que os proverbios e mais as locucións estereotipadas veñen da experiencia do ser humano. Esta propiedade creou unha teoría semántica que

³ Meleuc (1969: 66). Foi tamén citado por Schapira (1999: 69).

se ocupa do estudo do sentido indirecto –representado polas nocións de metonimia e de metáfora– que caracteriza a fraseoloxía e a estereotipia léxica. G. Kleiber (1994) estableceu, neste sentido, a súa noción de proverbio como “denominación” dunha situación xenérica. Dito isto, os refráns e as máximas son tamén enunciados xenéricos e implican que as tres nocións actúan na lingua coma unidades codificadas que o código lingüístico denomina “entidades xerais” ou “tipos”. A denominación necesita a fixación da forma que significa sistematicamente a fixación do sentido. Pero queda por precisar que o recoñecemento do sentido do proverbio vén da súa unidade léxica. En oposición á frase libre, onde o sentido pode establecerse a partir da composición do sentido dos seus elementos sintácticos, o proverbio non pode ser comprendido dende a súa constitución sintáctica pero si dende a unión entre o sentido e maila forma de todos os seus compoñentes léxicos.

Alén das explicacións fornecidas polas análises da semántica referencial, revélase que a case totalidade dos enunciados proverbiais se aplican ou se refiren intrinsecamente ao home; isto realízase moitas veces mediante a metáfora:

(28) *Le singe est toujours singe, fût-il déguisé en prince.*

(29) *A chaque saint sa chandelle.*

(30) *lhadra ela ttrid w ma s?ksu š?be-ù-h lebid.*

(= *On parle des petites galettes; quant au couscous, les esclaves en ont mangé à leur faim.*)

onde o home é comparado indirectamente ben a un animal (mono), ben a alguén que se xulga polas súas calidades e os seus defectos (santo, escravo), ben a un obxecto apreciado pola sociedade (torta, cuscús). Tales enunciados representan a maior parte dos datos proverbiais das linguas naturais; a súa opacidade explica que non son transparentes semanticamente e xustifican as razóns polas cales a súa interpretación non é composicional.

En efecto, a pesares das dificultades existentes para recoñecer as formas proverbiais, a observación da categorización de certos enunciados amosa a existencia de proverbios literais que se aplican directamente ao home:

(31) *žul t.er?fnna:s*

(= *Voyage, tu connaîtras les gens*)

(32) *Tel père, tel fils*

Agora ben, a clasificación das formas estereotipadas compromete o sentido literal do proverbio. Con todo, se un proverbio non fala do home, pode considerarse coma un refrán:

(33) *saed blae ka yžm?d lma: f ra:s ?lqrae*

(= *Pendant Saad blaa, l'eau gèle sur la tête du teigneux*)

(34) *A la suite Luce, les jours croissent du saut d'une puce.*

De certo, o interese deste proxecto límitase a distinguir os trazos distintivos do proverbio dos das outras formas estereotipadas expresivas, porque ten un emprego discursivo e situacional considerable. Así, o enunciado:

(35) *Petite pluie abat grand vent.*

se se limita ao seu sentido literal e mantén o seu valor meteorolóxico, queda como un refrán (Buridant 1976 e 1984). Pero, se ten un sentido figurado, nese momento, vólvese un proverbio, o que fai del “une règle par défaut concernant les hommes” (Kleiber 1994: 222). Deste xeito dedúcese que a distinción entre o proverbio, o refrán e a máxima pode realizarse, alén do que se aclarou nos traballos de Kleiber (1994), segundo as fórmulas de J. C. Anscombe (1994: 97-98):

- Proverbio: +/-M, +H
- Máxima: -M, +H
- Refrán: -M, -H

Nestas fórmulas a distinción baseábase na binaridade literal/metafórico anotada como -M/+M e nos os trazos +H/-H para substituír a dicotomía “referencia ao home/falta de referencia ao home”. Deste xeito, a regra de C. Buridant (1976/1984), que distingue entre proverbio e refrán, semella máis práctica e máis decisiva, porque o feito de dicir que o proverbio se refire ao home e que o refrán non ocupa a mesma función depende da metaforicidade ou da non metaforicidade do enunciado en cuestión e tamén da elección ou non dunha interpretación meteorolóxica. En realidade, o refrán emprégase a miúdo na práctica lingüística como o sinónimo do proverbio e é por este motivo polo que, mesmo se é un enunciado saturado de valores e de crenzas humanas, a interpretación meteorolóxica constitúe o único trazo capaz de diferenciala das outras formas estereotipadas expresivas.

A expresión de verdade xeral é tamén un trazo aparente das formas expresivas estereotipadas. Remítenos á autoridade exercida por estas estruturas sobre os comportamentos e as mentalidades dos individuos e dos grupos que as empregan. Agora ben, a importancia do valor de verdade esixe tamén o da denominación xenérica destas formas porque unha completa á outra, e a ausencia dunha contribúe á disfunción semántica e comunicativa da outra.

De certo, a gramática e a semántica referencial axudan a detectar os trazos que caracterizan a noción de verdade. Deste xeito, o enunciado:

(36) *L'Homme est mortel.*

E o enunciado:

(37) *L'Homme est éternel.*

son de estrutura idéntica. Son enunciados xenéricos, pero que non dan ningún indicio da verdade da información que producen ou que transmiten. Isto permite adiantar que:

- a) os dous enunciados se rexeitan reciprocamente: se o enunciado (36) é verdadeiro, entón o enunciado (37) é falso e viceversa.
- b) a falsidade dun non confirma a do outro: si (36) é falso, entón (37) non é necesariamente verdadeiro e viceversa.
- c) non poden, ao mesmo tempo, ser os dous verdadeiros, e ao mesmo tempo, non poden ser os dous falsos.

Porén, e a pesar do grao de importancia da análise emprendida, a integración deste tipo de enunciados na lingua só pode realizarse a partir do alcance enunciativo do seu contido semántico que se limita á súa aceptación ou ao seu rexeitamento polos falantes desa mesma lingua. Os valores de verdade ou de falsidade da mensaxe emitida dependen da maneira en que son percibidos e apreciados ao mesmo tempo polos emisores e os seus receptores. Dito doutro xeito, hai que ver se estes valores son defendíbeis, e isto só pode comprenderse mediante o desvío de diferentes modalidades que marcan as locucións e os enunciados estereotipados expresivos.

Conclusión

Non é doado opoñer proverbio ao non proverbio para chegar a precisar o valor lingüístico e discursivo das producións orais do ser humano, xa que o feito de falar de proverbio e estereotipia léxica non é outra cousa que unha maneira de producir unha literatura que se pensa ou non se pensa: polo menos, tentouse distinguir o literal do metafórico e o proverbio do non proverbio, nun cadro onde a literatura oral se xunta coa lingüística para completar o discurso e construír o texto.

As estruturas fraseolóxicas, sobre todo os proverbios, son formas lingüísticas omnipresentes na práctica discursiva. Son tan visíbeis e lexíbeis que abonda con pronuncialas para que a transacción comunicativa se volva máis atraente e máis intelixíbel coa realidade sociolingüística dos falantes. Cada forma fraseolóxica, cada locución fixada e cada proverbio contén unha marca que chama a atención no momento da súa produción, da súa audición e da súa lectura, na medida en que a súa integración no discurso se fai sen ningún esforzo e sen ningunha dificultade, o que explica que a fraseoloxía e a expresividade estereotipada leva ao dominio do que se adquiriu lingüística e culturalmente. Isto demostra tamén o papel que desempeñan as locucións estereotipadas expresivas para o bo funcionamento da expresión e da súa participación no éxito da comunicación inter/individual e colectiva.

A tradición gramatical e tamén a semántica léxica aceptan que os proverbios son formas sentenciosas (Kleiber 1994), fixas, opacas, sólidas e difíciles de comprender, de situar e de limitar nun só contexto e nunha única situación (Lachkar 2004). Evidentemente, un proverbio non pode ter un só sentido, senón varios sentidos, o que leva á polisemia do seu contido semántico; de aí o risco de influír ao mesmo tempo sobre o cometido gramatical dos seus compoñentes, sobre a súa función e sobre os vínculos sintácticos que unen uns aos outros. Dito doutro xeito, o sentido expresado por unha locución expresiva, por exemplo o proverbio, non é nunca definitivo senón que depende da situación de cada emprego, do tipo de espazo e dos falantes e tamén das

diferentes indicacións estilísticas, prosódicas e referenciais que os seus constituíntes poden ofrecer a pesar da especificidade da súa configuración estrutural. O proverbio aparece deste xeito coma algo xa construído e preestablecido, onde as unidades léxicas están xa limitadas polo uso. Isto demostra a especificidade dos proverbios en tanto que formas lingüísticas universais, ao mesmo tempo que a universalidade do seu contido, onde a riqueza semántica e sociocultural está compartida entre a veracidade e a falsidade da implicación semántica e semiótica deles, e tamén co vínculo co home que o utiliza ou que se atopa implicado.

Referencias bibliográficas

- ANSCOMBRE, J. C. (1994): “Proverbes et formes proverbiales: valeur évidentielle et argumentative”, en *Langue française* 102, pp. 95- 107.
- (1997): “Reflexiones críticas sobre la naturaleza y el funcionamiento de las paremias”, en *Paremia* n° 6, pp. 43-54.
- (1999): “Estructura métrica y función semántica de los refranes”, en *Paremia* n° 8, pp. 25-36.
- (2000): “La parole proverbiale”, en *Langages* 139. Paris: Larousse, pp. 6-26.
- BALIBAR-MRABTI, M. e CONENNA, M. (2002): “Présentation. Nouvelles approches de la métaphore”, en *Langue française* 134. Paris: Larousse.
- BURIDANT, C. (1976): “Nature et fonction des proverbes dans les jeux-partis”, en *Revue des sciences humaines*, t. XLI, n° 163, pp. 377-418.
- (1984): “Avant-propos”, en Suard, F. et Buridant, C. (eds.): *Richesse du proverbe*. Lille: PUL, pp. 1-5.
- CONNENA, M. (2000): “Structure syntaxique des proverbes français et italiens”, en *Langages*, 139, pp. 27-38.
- FOUCAULT, M. (1971): *L'ordre du discours*. Paris: Gallimard.
- GREIMAS, A. J. (1970): “Les Proverbes et les dictons”, en *Du sens*. Paris: Editions du Seuil, pp. 309-314.
- GROSS, G. (1997): “Du bon usage de la notion de locution”, en Martin-Baltar, M. (comp.): *La locution entre langue et usage*. Saint-Cloud: ENS Editions Fontenay / Paris: Diffusion Ophrys.
- GROSS, M. (1988): “Les limites de la phrase figée”, en *Langages* 90, pp. 7-22.
- (1994a): “Classes d'objets et synonymie”, en *Annales littéraires de l'Université de Besançon, Linguistique sémiotique* 23, pp. 93-103.
- KLEIBER, G. (1994): “Sur la définition du proverbe”, en *Nominales. Essais de sémantique référentielle*. Paris: Armand Colin, pp. 207- 225.
- (1999): “Les proverbes: des dénominations d'un type très très spécial”, en *Langue française* n° 123, pp. 52-69.
- LA ROCHEFOUCAULD, F. de (1664): *Maximes*. Paris: C. Barbin [reproduction Bordas 1992].
- LACHKAR, A. (2004): *Lexiques-grammaires comparés: étude lexicale des proverbes en arabe marocain (parlers de Fès, Taounate et les environs) et en français*. Thèse de doctorat, t.1 et t.2. Université Montpellier 3.

- (2007): “Stéréotypes de langue et stéréotypes de pensée: réflexion sur le contenu lexical d’un discours ‘très’ spécifique”, en Boyer, Henri (dir.): *Stéréotypage, stéréotypes: fonctionnement ordinaire et mise en scène*. Paris: L’Harmattan.
- MEJRI, S. (2000-1): “Figement et renouvellement du lexique: quand le processus détermine la dynamique du système,” en *Le français moderne*.
- MELEUC, S. (1969): “Structure de la maxime”, en *Langages* 13, pp. 69-99.
- PRANDI, M. (2002): “La métaphore: de la définition à la typologie”, en *Langue française* n° 134.
- RIPERT, P. (2002): *Dictionnaire des dictons, proverbes et maximes*. Maxilivres-Profrance: Manchecourt.
- SCHAPIRA, C. (1999): *Les stéréotypes en français. Proverbes et autres formules*. Paris / Gap: Ophrys.
- (2000): “Proverbe, proverbialisation et déproverbialisation”, en *Langages* n°139, pp.81-97.
- TAMBA, I. (2000): “Formules et dire proverbial”, en *Langages* n°139, pp. 110-118.
- VAUVENARGUES (1746): *Réflexions et maximes*. Paris: Librairie Croville (Édité par Charbonnel, J. R. 1934).